

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА; ІСТОРІЯ ПОЛІТИЧНИХ І ПРАВОВИХ УЧЕНЬ

УДК 340.14

DOI <https://doi.org/10.32837/chern.v0i1.160>

О. Ю. Іванов
кандидат юридичних наук,
докторант
Національної академії Служби безпеки України
orcid.org/0000-0002-5890-5369

ГРУЗИНЬСКА ДЕРЖАВНІСТЬ ЯК ОБ'ЄКТ РОСІЙСЬКОЇ КУЛЬТУРНОЇ ЕКСПАНСІЇ (XV–XIX СТ.)

У статті висвітлено особливості реалізації культурної експансії Росії щодо Грузії впродовж XV–XIX ст.ст., а також визначено її місце в загальному експансіоністському курсі та фактори, що зумовили успішність її заходів. Зазначені хронологічні межі дослідження охоплюють період зародження, розробки та втілення російських експансіоністських планів щодо Грузії. У ході дослідження встановлено, що культурний напрям відігравав особливо важливу роль у системі експансіоністських заходів Росії щодо Грузії впродовж XV–XIX ст.ст. з огляду на високий рівень стійкості економічної сфери життя цієї країни щодо зовнішніх впливів. Водночас виявлено, що з огляду на те, що рівень розвитку грузинської культури виявився значно вищим порівняно із російською, самодержавство вдалося до дискредитації окремих її досягнень (мови, літератури, церкви) в основному шляхом поширення інформаційних фальсифікацій. У зв'язку з цим московські урядовці вдавалися до активного збирання детальних відомостей про політичний, соціально-економічний, побутовий лад грузинів, їхню релігію, культуру, ментальність, особливості історичного розвитку. Характер такої діяльності явно засвідчив її загарбницький ухил і спрямованість на конструювання концепції щодо «неповноцінності» грузинів як нації. Зібрані відомості ставали у пригоді при подальшій розробці та реалізації планів самодержавства щодо поступового підкорення Грузії. У ході дослідження автор дійшов висновку, що головними факторами, що зумовили успіх культурного складника російської експансії щодо Грузії, стали систематичні церковні посольства, лояльність частини грузинської знаті до російської культури та поширення у церковних училищах Грузії перекладеної російської навчальної літератури із проповіданням основних постулатів самодержавства. У такий спосіб місцеве населення готувало до неминуче схваленого сприйняття образу «Росії – рятівника» та імператора як єдино можливого правителя, котрий повів би Грузію виключно прогресивним шляхом. Завдяки зазначеним заходам станом на початок XIX ст. грузинська культура цілком опинилася в лоні російського впливу, що і зробило загарбання цієї країни зовні ненасильницьким.

Ключові слова: експансіонізм, самодержавство, культура, деструктивні впливи, Грузія.

Ivanov O. Yu. GEORGIAN STATEHOOD AS AN OBJECT OF THE RUSSIAN CULTURAL EXPANSION (XV–XIX CENTURIES)

The article highlights the peculiarities of the implementation of Russia's cultural expansion towards Georgia during the XV–XIX centuries, as well as identifies its place in the general expansionist course and the factors that determined the success of its activities. These chronological boundaries of the study cover the period of origin, development and implementation of Russia's expansionist plans for Georgia. In the course of the research it was established that the cultural direction played a particularly important role in the system of expansionist measures of Russia towards Georgia during the XV–XIX centuries because of the high level of stability of the economic sphere of life of this country to external influences. However, it was found that the level of development of Georgian culture was much higher than in Russia, the autocracy managed to discredit some of its achievements (language, literature, church) mainly by spreading information falsifications. In this regard, Moscow officials have actively collected detailed information about the political, socio-economic, everyday life of Georgians, their religion, culture, mentality, features of historical development. The nature of such activities clearly demonstrated its aggressive tendency and focus on constructing a concept of the “inferiority” of Georgians as a nation. The information gathered was useful in the further development and implementation of the autocracy's plans for the gradual conquest of Georgia. In the course of the study, the author concluded that the main factors that led to the success of the cultural component of Russia's expansion into Georgia were systematic church embassies, the loyalty of the Georgian nobility to Russian culture, and the distribution of translated Russian literature in Georgian church schools. In this way, the local population was prepared for the inevitable approval of the image of “Russia – the savior” and the emperor as the only possible ruler who would lead Georgia in an exclusively progressive way. Due to these measures, at the beginning of the XIX century Georgian culture was completely in the bosom of Russian influence, which made the conquest of this country outwardly nonviolent.

Key words: expansionism, autocracy, culture, destructive influences, Georgia.

Постановка проблеми. Державно-правова ідеологія кожного народу неодмінно є елементом його загальної культури, а зміст її опосередковується іншими складниками цього явища. У разі цілеспрямованого деструктивного впливу на культурні цінності певної національної спільноти неми-

нуче стає об'єктом нищення і її правова культура, без якої немислиме існування самостійної державності. Такий механізм доволі часто застосовується під час втілення широкомасштабних експансіоністських планів держав імперського типу. Сьогодні серед останніх одну з чільних позицій продовжує зберігати Російська Федерація, загарбницькі методи зовнішньополітичної діяльності якої не зазнавали суттєвих змін іще з часів Московського царства. Однією із країн, під час підкорення якої важливого значення набув культурний напрям експансіоністського впливу, стала Грузія. Високий рівень розвитку та давні коріння традицій цієї країни зумовили вибір російським царем особливого набору методів з метою формування в її населення прихильності до самодержавства. Упродовж усього періоду XV–XIX ст. ст., коли мала місце російська експансія щодо Грузії, культурний її напрям домінував і призвів до безперешкодного добровільного визнання правителем Іраклієм II російського протекторату в 1801 р., що й зумовлює актуальність теми нашої статті.

Історіографічна довідка. Огляд особливостей репрезентації тематики нашого дослідження в наявній сьгодні науковій літературі різних періодів та країн дозволяє стверджувати, що вчені здебільшого зосереджуються на висвітленні експансіоністських заходів царату щодо грузинської культури безпосередньо напередодні остаточної ліквідації самостійності Грузії в 1801 р., а також на русифікаторських заходах уже за часів перебування цих територій під імперським правлінням. Із детальною характеристикою цих питань контрастує відсутність системних розвідок на тему впливу Московії на культуру Грузії протягом усього часу формування та втілення російських експансіоністських планів щодо неї у XV–XIX ст. ст. Водночас видаються не до кінця вивченими причини успішності таких заходів з огляду на більш давній та стійкий характер грузинських культурних традицій порівняно із російськими.

Мета статті та хронологічні межі дослідження. З урахуванням вищевказаних факторів вважаємо за доцільне визначити мету пропонованої статті як виявлення особливостей реалізації культурної експансії Росії щодо Грузії впродовж XV–XIX ст. ст., а також визначення її місця в загальному експансіоністському курсі та факторів, що зумовили успішність її заходів. Зазначені хронологічні межі дослідження охоплюють період зародження, розробки та втілення російських експансіоністських планів щодо Грузії.

Виклад основного матеріалу. Російська історіографія, назагал імперська, радянська та сучасна, подає захоплення грузинських територій Російською імперією як закономірний історичний процес. Подібно до інших народів, для грузинів це теж визначено як «неминучий» етап у їхньому розвитку, «нова сторінка», початок

якісно нового, «прогресивного» періоду в соціально-економічному та політичному житті. Своєю чергою втрату незалежності грузинськими державами росіяни оцінюють як таку собі жертву заради світлого майбутнього, яка все одно начебто не забезпечувала гідних умов життя грузинам. Виглядаючи зовні добровільним, входження грузинських Імеретії, Кахетії і Карталінії до складу Росії було наслідком тривалої цілеспрямованої діяльності останньої. Від часу становлення імперських засад у розвитку Московського князівства у другій половині XV ст. одним із регіонів стратегічної заінтересованості правителів цієї держави стало Закавказзя, для встановлення контролю над яким слід було підкорити Грузію. У зв'язку з цим московські урядовці, як і щодо інших таких територій, почали активно збирати детальні відомості про політичний, соціально-економічний, побутовий лад грузинів, їхню релігію, культуру, ментальність, особливості історичного розвитку. Зібрані відомості ставали у пригоді під час подальшої розробки та реалізації планів самодержавства щодо поступового підкорення Грузії. Навіть більше, ряд досягнень місцевої культури, зокрема воєнної організації, росіяни взяли собі на озброєння, напоказ критикуючи при цьому начебто низький рівень автономності її розвитку.

У всіх публічних інтерв'ю сучасні російські історики та політологи підкреслюють, що грузини з росіянами хоч і не єдиний народ, однак вони є «братніми» і неодмінно мають розвиватися в єдиному руслі. Непоодинокими є також і телевізійні сюжети, де показано як культові, так і цивільні споруди у грузинських містах, збудовані за часів російського панування, що подається як «пам'ять» про ті часи, котру місцеві жителі «свято» зберігають. Сучасна пропаганда, користуючись імперськими надбаннями, продовжує формувати і підтримувати образ Росії як «визволителя» грузинського народу. Зокрема, слід звернути увагу на те, наскільки росіяни обізнані з усіма особливостями етнічного розвитку грузинів. Основний масив відомостей із цього приводу вже був накопичений станом на початок XIX ст. – час остаточної окупації Грузії. На рубежі століть статистичні спостереження російських посольств, накопичені за всю майже 350-річну історію російсько-грузинських контактів, були оформлені у вигляді систематизованих видань. Після видання в 1801 р. маніфесту Олександра I про визнання протекторату над Імеретією відомості щодо історії, етнографії та соціально-економічного розвитку грузинських територій розміщувались у загальних працях щодо Росії без виокремлення із загального контексту. А вже напередодні першої російської революції 1905–1907 рр., зокрема на тлі придушеного повстання в Батумі 1902 р., грузинська культура стала розглядатись як невіддільна частина загальноросійської [1].

Грузини, на переконання росіян, мали завдячувати їм практично всіма досягненнями культури, починаючи з мови. Наприкінці XVIII ст. існували церковний та громадянський варіанти грузинської мови. Зародження мови церковних книг пов'язують ще з часами перших християнських правителів Грузії в середині IV ст. Попри те, що попервах католикос християнської церкви був єдиним для грузинів та вірмен, їхні мови суттєво різнилися між собою. Шукаючи додаткових аргументів на користь статусу грузинів як «братнього» народу, росіяни стверджували, що церковний і громадянський варіанти грузинської мови співвідносяться так само як церковнослов'янська і російська. Навіть більше, грузинська мова начебто містила «вільне творення слів подібно до грецького чи російського». Недарма згадані саме ці дві мови: перша панувала у Візантії – «Грецькій імперії», спадкоємцями якої якраз і позиціонували себе росіяни. Навіть у лінгвістичних дослідженнях тих часів можемо віднайти впливи концепції «Москва – Третій Рим». Ба більше, до середини XVIII ст. грузини, які століттями послуговувалися власною мовою як в усному, так і в писемному варіанті, начебто не мали своєї граматики. Створення її приписують католикосу Антонію, який у 1755 р. переїхав до Росії під покровительство імператриці Єлизавети Петрівни і, здобувши кафедру архієпископа Володимирської єпархії, на базі латинської граматики та праць Ломоносова з російської лінгвістики уклав «Грузинську граматику». «Епохальності» цієї події пропагандисти додавали тим, що Антоній після того переклав грузинською мовою ряд російських книг і передав їх на свою батьківщину для використання у церковних школах. Серед них були як праці загальнонаукового характеру («Коротка грузинська граMATика», «Загальний географічний атлас», «Троянська історія», «Китайська мораль», «Історія славетних государів і великих генералів»), так і книги для богослужіння («Каміння віри», «Духовний регламент», «Богослов'я Пресвященного Платона», «Маріонтелева Велісарія») [2]. Створені переважно російськими сановниками, ці книги були призначені для виховання грузинів змалечку в дусі самодержавства. Також було перекладено ряд книг античних авторів грузинською мовою, чим нібито долучено місцеве населення до цієї високої культури. Однак росіяни, очевидно, забули при цьому про те, що зв'язки грузинських правителів із Константинополем розпочалися практично від часу його заснування в 330 р., тобто раніше від становлення не лише Москви і Московського князівства, а навіть і давньоруської державності [3]. Існує при цьому згадка про великі пожежі у грузинських монастирях у 1774 р., які знищили багато цінної літератури, однак навряд чи це може слугувати аргументом на користь ролі Росії як джерела доступу до античної

культури для грузинів. Місцеві католикоси підтримували постійні дружні зв'язки як із константинопольським, так і з римським престолом, тому накопичена ними культурна база була значно більшою, ніж фонди знищених бібліотек.

Поряд з поширенням російської літератури у грузинському середовищі, науковці «тюрми народів» цілеспрямовано вели пошук бодай якихось рис схожості між російською та грузинською ментальністю. Зокрема, одним із додаткових аргументів на користь «спільної історичної долі» цих народів була подібність між давньоруським епосом та поезією часів мусульманського ренесансу [1; 4]. Відомо, що перші контакти грузинських правителів із русичами припадають на часи правління київського князя Андрія Боголюбського в середині XII ст. На той час як форма народної творчості на Русі існували билини, де оспівувалися героїчні походи князя і дружини. Століттям пізніше було створено «Слово о полку Ігоревім» – найвідомішу писемну пам'ятку давньоруської літератури. Приблизно в той же час грузинський поет Шота Руставелі написав відому поему «Витязь у тигровій шкурі», наближену до народного епосу, як і «Слово...». Саме подібність сюжетів, композиційної наповненості та застосованих художніх засобів цих двох творів виявилася основним аргументом імперських літературознавців для висновку щодо подібності давньоруського (читаємо: російського) та грузинського епосів. Однак на час створення «Слова о полку Ігоревім», яке називають першим твором російської літератури, Москва не була ще навіть заснована як місто, не кажучи вже про князівство. У зв'язку з цим більш справедливо було б стверджувати про подібність українського та грузинського епосів та їхніх національно-культурних традицій.

Вивчення росіянами грузинської ментальності було дуже детальним. До уваги бралися всі народні звичаї, обряди, навіть ігри. Однією з таких, на перший погляд, беззмістовних ігор була «Зма». Суть її полягала в тому, щоб перемішати склади кількох повнозначних слів так, аби утворена в результаті цього сполука була співзвучною до загаданого імені особи чи назви речі, яку потрібно відгадати учасникам гри [2]. Такий спосіб шифрування можна було використовувати не тільки як гру, але і як спосіб передачі інформації на полі бою чи в дипломатичних колах. Тому, знаючи про цей прийом, росіяни мали можливість перехоплювати ряд відомостей, що передавалися грузинськими кур'єрами, а також послуговуватися ним у власних цілях. Описана «розумна гра» представлена в етнографічних довідниках виключно як така, що була популярною серед сільських жителів, однак поширеною вона була також і в середовищі грузинської інтелігенції, що емігрувала до Росії. З огляду на факт поширеності цієї та інших

подібних ігор на російській території сам собою складався ще один аргумент на користь концепції «братніх народів».

Описуючи особливості побуту і традиційного одягу грузинів, росіяни акцентували увагу на формуванні їхніх особливостей переважно під впливом сусідніх племен, які повсякчас нападали на ці території. Зокрема, характер поселень, який був відомий напередодні укладення «Георгіївського трактату» 1783 р., був представлений виключно як система укріплених жител, при спорудженні яких застосовувалися досить дешеві матеріали. У такий спосіб створювався образ грузина як представника століттями пригніченого народу, не здатного до самостійного життя і розвитку, який дуже потребував захисту. Посилювався він ще і тим, що російські етнографи, надаючи надзвичайно детальну характеристику грузинській національній кухні та повсякденному раціону, звертали увагу на контраст між буденним та святковим столом і пояснювали це начебто постійною економічною залежністю цього народу й неможливістю дозволити собі гідне харчування щодня [4]. Останнім елементом концепції «неповноцінності» було те, що грузини, хоч і вели зовнішню торгівлю досить активно, проте не були ініціативними в цьому плані нібито з причин тієї ж таки залежності від вождів сусідніх гірських племен. З огляду на викладене виникають обґрунтовані сумніви щодо характеру тих посольств, які росіяни століттями спрямовували до Грузії начебто з метою встановлення релігійних та торгових зв'язків: дружніми або тим більше братніми їх назвати навряд чи можна.

Поряд із побутом, мовою, досягненнями матеріальної і нематеріальної культури грузинів, росіяни дуже детально вивчали їхні антропологічні особливості. Беручи до уваги власні спостереження, а також дослідження зарубіжних учених Шантра, Еркерта, Блюма, професор А. Цагарелі та інші апологети самодержавства доходили висновку про те, що грузинів не можна назвати «чистим» народом, що це сукупність племен колхів, лазів та месхів. Описуючи «фізичний тип» грузина, дослідники відзначали, що представники «найкрасивішого племені Кавказу» були переважно середнього зросту, міцної статури, темноволосі, з темно-карими очима, чоловіки практично всі з вусами і бородою, а жінки – з білим обличчям. Існувала навіть градація відповідності між зростом і кольором очей [4]. Настільки детальні відомості про антропометричні дані грузинів явно свідчать про те, що вони навряд чи цікавили росіян як рівноправні партнери чи як «братній народ». Очевидним є формування характерної для шовіністичних ідеологій концепції «чистоти нації», а також «вищих» і «нижчих» націй. Сам по собі російський народ – поняття умовне і значною мірою штуч-

не, ця спільнота формувалася на базі тюркських та угро-фінських племен і в рамках ідеології про самостійну російську державність з'явилася лише на початку XVIII ст. Тому царат чудово розумів, що підкорити цілісну грузинську націю, яка століттями формувалася і набувала самобутніх рис, видається можливим тільки за умов зрівняння з нею якщо не в реальних силах, то хоча б у статусі. Розрахунок був зроблений на те, що, довівши неповноцінність грузинів як окремого народу та їхню неспроможність до самостійного й економічного розвитку, простіше було насадити значно слабшу порівняно з місцевою російську культуру і тим самим прискорити окупацію території.

Огляд напрямів культурної експансії, вчиненої Московським царством, а згодом і Російською імперією щодо Грузії, демонструє скрупульозність у підході російських урядовців до збирання відомостей про побут, предмети матеріальної та нематеріальної культури, а також антропологічні особливості її жителів. Загалом стає очевидним, що рівень культурного розвитку грузинів станом на початок XIX ст. був значно вищим, ніж у росіян. У зв'язку з цим постає закономірне питання щодо факторів, які зумовили те, що культурна експансія Росії щодо Грузії все ж була успішною і сприяла подальшому її підкоренню. Історія свідчить, що найголовнішим суб'єктом цієї експансії була російська православна церква, яка поступово поширювала свій вплив на грузинські території у вигляді розповсюдження церковної літератури та уніфікації обрядів місцевої церкви зі своїми канонами. Перші посольства, спрямовані московськими князями до Грузії, склалися саме зі служителів церкви, а не із торговців, як це було у разі з більшістю інших країн, які царат планував підкорити. Причиною цього було те, що рівень розвитку тогочасної грузинської економіки був досить високим завдяки інтенсивному розвитку торгівлі та земельних відносин. Розвиток таких галузей народного виробництва, як виноградарство, виноробство і баштанництво, забезпечував грузинам повсякчас міцні позиції на азійському ринку, відкриття шляху до якого було досить бажаним для росіян. Саме тому першою мішенню для російського експансіонізму стала загальна культура та релігія Грузії.

З огляду на сформованість стійких традицій типовий шлях русифікації, відпрацьований на ряді інших країн, було складно реалізувати у грузинських реаліях. Проте збільшення російського елементу в місцевій культурі все ж мало місце. Виходячи з аналізу історичної обстановки, вважаємо за можливе виділити природний та штучний шляхи зростання російського впливу в культурі Грузії. У першому разі йдеться про добровільне по суті сприйняття його представниками грузинської знаті. Під останньою слід розуміти насам-

перед тих її представників, які переселялися до Москви та Санкт-Петербурга і ставали на державну службу, обіймаючи високі посади. Російські джерела наводять факти таких переселень мало не з часу утворення Москви як міста, навіть іще без статусу князівського центру. Однак найбільш активною була фаза таких переселень після видання Петром I у 1702 р. відомого «Маніфесту про виклик іноземців до Росії» з чіткими умовами прийняття представників інших держав на государеву службу. На кінець XVIII ст. в Російській імперії сформувалися ряд грузинських династій, які в кількох поколіннях народжувалися і проживали поза батьківщиною. Серед них найвідомішими були Потто, Квінітадзе, Кверквелідзе, Лашкарішвілі, Гарсеванішвілі, Бараташвілі та ін. Відомі російські воєначальники військові історики, чиновники, вони підтримували зв'язки з історичною батьківщиною, поширюючи серед вразливих суспільних елементів тези про «прогресивний» розвиток Росії, про її контакти із Західною Європою, яких у Грузії було дещо менше, тим самим спонукаючи долучатися до російської культури [5]. На цій хвилі багато хто зі знатних грузинів направляв своїх дітей на навчання до Москви та Санкт-Петербурга, оскільки місцеві заклади не давали «гідного» рівня освіти. У зв'язку з цим місцевий інтелектуальний ресурс збіднювався.

Штучний шлях поширення російської культури серед грузинів полягав головним чином в активізації заходів російської православної церкви. Як уже було зазначено вище, поширеною була практика видання книг у Росії для використання в церковних училищах. На відміну від застосування такого прийому на Балканах, література видавалася не російською мовою, а рідною для місцевих жителів грузинською. Однак це були переклади тих книг, які безпосередньо застосовувалися для забезпечення навчального процесу в церковно-приходських школах Московії, поширюючи ідеї служіння Богові та государеві, а також прирівнювання служіння вітчизні до служіння Богові. Поряд із уніфікацією релігійних обрядів російської та грузинської церков, навчання прихожан за перекладеними російськими книжками готувало їхню свідомість до неминуче схвального сприйняття образу «Росії – рятівника» та імператора як єдиного можливого правителя, котрий повів би Грузію виключно прогресивним шляхом.

Завойовуючи азійські народи, росіяни практично завжди відзначали їхню «відсталість» і роздробленість у соціально-економічному і культурному аспектах, у зв'язку з чим саме входження до складу Росії начебто зумовило їх подальший сприятливий розвиток. У разі з Грузією такі аргументи не було на чому ґрунтувати, тому стали з'являтися тези про відсталість народів, які її оточували і цим начебто гальмували її розвиток. Йдеться про так

звані «ординські народи», серед яких – кульки, чеченці, тавлинці, лезгинці, шавкалі, кабардинці, осетинці, киштинці, кубанські татари, бесленейці, темиргайці й абазинці. Будучи нащадками Золотої Орди, вони не створили централізованої державності, сповідували мусульманство і зберігали кланові засади управління. Тому одночасно із підкоренням Грузії росіяни також приділяли увагу і «спонуканню до послуху» цих народів, аби вони не могли «гальмувати культурний розвиток» грузинів. Грузинські правителі весь час жили у злагоді з названими народами і аж ніяк не потребували допомоги в захисті від них, що намагалася робити Росія. Однак її правителів цікавило встановлення контролю над усім Кавказом і Закавказзям, що й зумовило тривалий процес їхнього підкорення аж до середини XIX ст.

Висновки. Таким чином, у системі експансіоністських заходів Росії щодо Грузії впродовж XV–XIX ст.ст. культурний напрям відіграв особливо важливу роль з огляду на високий рівень стійкості економічної сфери життя цієї країни щодо зовнішніх впливів. Детальне вивчення особливостей побуту, зразків матеріальної та нематеріальної культури грузинського народу було добре сплановано російським урядом і спрямовувалося на пошук можливих варіантів впливу на свідомість населення з метою формування прихильного ставлення до окупанта. Характер такої діяльності явно засвідчив її загарбницький ухил і спрямованість на конструювання концепції щодо «неповноцінності» грузинів як нації. Оскільки рівень розвитку грузинської культури виявився значно вищим порівняно із російською, самодержавство вдалося до дискредитації окремих її досягнень (мови, літератури, церкви) в основному шляхом поширення інформаційних фальсифікацій. Головними факторами, що зумовили успіх культурного складника російської експансії щодо Грузії, стали систематичні церковні посольства, лояльність частини грузинської знаті до російської культури та поширення у церковних училищах Грузії перекладеної російської навчальної літератури із проповідуванням основних постулатів самодержавства. Станом на початок XIX ст. грузинська культура цілком опинилася в лоні російського впливу, що і зробило загарбання цієї країни зовні ненасильницьким.

Література

1. История СССР : учеб. для студ. ист. фак. пед. ин-тов. Москва : Просвещение, 1979. Ч. I. 607 с.
2. Историческое изображение Грузии. Санкт-Петербург: Типография Шнора, 1802. 100 с.
3. Рейфилд Д. Грузия. Перекресток империй. История длиной в три тысячи лет. Москва : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 2017. 608 с.
4. Эсадзе Б. Летопись Грузии. Вып. 1. 1913. 352 с.
5. Тарсаидзе Н. Г. Сведения о грузинах в России во второй половине XVIII в. Тбилиси: Тбилисский государственный университет, 1983. 141 с.